

Tradución e culturas minorizadas: un punto de vista desde o espazo catalán

PERE COMELLAS

Universidade de Barcelona

1. Cataluña, un xigante editorial... en castelán

O espazo catalán, e particularmente o que corresponde a Cataluña, conta cunha industria editorial de grandes dimensións, concentrada, ademais, na cidade de Barcelona. O gráfico 1 mostra os libros inscritos no ISBN no ano 2011 (en todos os formatos, incluíndo reedicións) nas tres comunidades con lingua oficial catalá (Illas Baleares, Cataluña e País Valenciano) e no resto de comunidades de España. Nel apréciase que aproximadamente un 37% dos ISBN solicitados nese ano proviña desas tres comunidades.

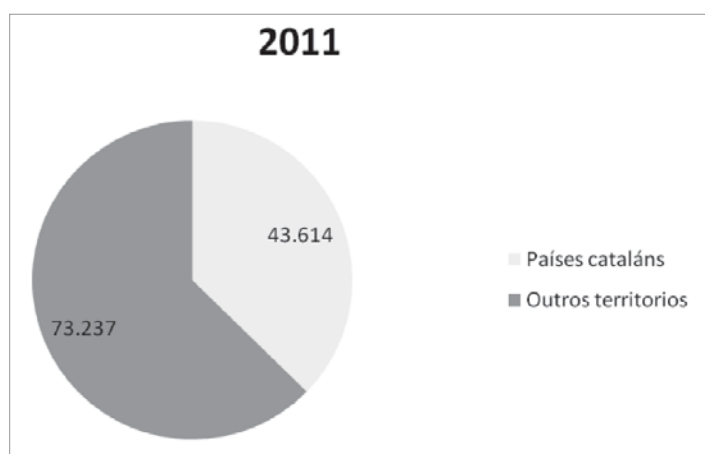

Gráfico 1: Proporción de ISBN solicitados en 2011 nos territorios de lingua oficial catalá con respecto ao total na España. Datos do ISBN <<http://www.mcu.es/libro/IN/estadisticas/index.html>>

A proporción varía certamente ao longo do tempo, mais na última década mantense sempre por riba do 30%, como pode verse no gráfico 2:

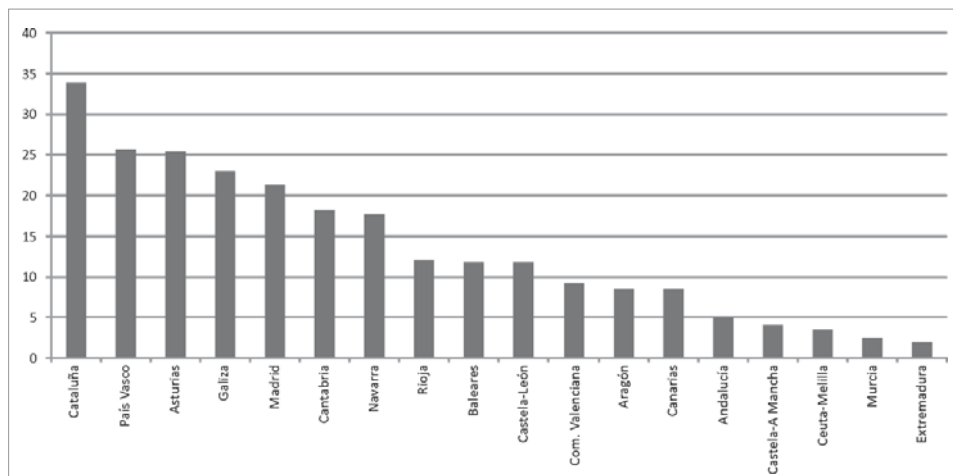

Gráfico 2: Peso da edición nos territorios de lingua catalá no século XXI.
Datos do ISBN <<http://www.mcu.es/libro/IN/estadisticas/index.html>>

A concentración da edición en Cataluña, cun peso moito maior que no País Valenciano e nas Baleares, pódese ver no gráfico 3:

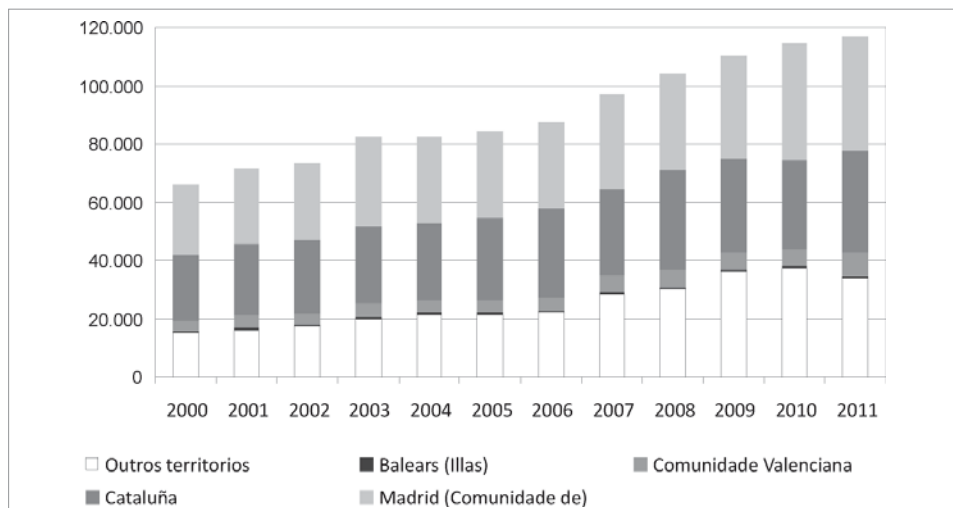

Gráfico 3: Número de ISBN pedidos por ano.
Datos do ISBN: <<http://www.mcu.es/libro/IN/estadisticas/index.html>>

Canto á tradución, en 2011 Cataluña é o territorio onde o peso relativo de traducións sobre o total de libros editados é maior (33,8%) e só esta comunidade xunto co País Vasco, Asturias e Galiza se sitúan por riba da media do 21,1% (Madrid tamén, mais por moi pouco, cun 21,3%), como pode verse no gráfico 4. O resto de territorios de lingua catalá queda moi lonxe desta cifra, cun 11,8% de traducións nas Baleares e un 9,2% no País Valenciano.

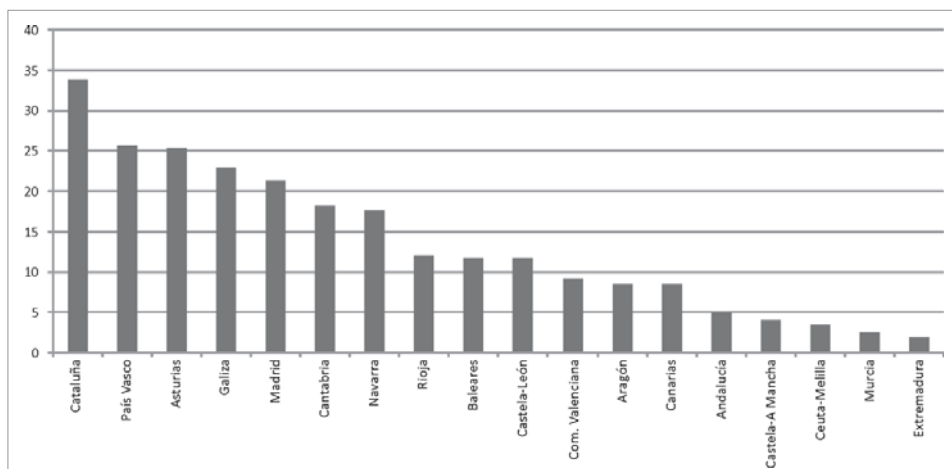

Gráfico 4: Porcentaxe de traducións sobre o total de libros editados nas distintas comunidades autónomas de España. Datos do Ministerio de Cultura (<http://www.mcu.es/culturabase/cgi/axi>).

O gran peso das traducións na edición catalá mantense no tempo aínda que xa foi ben maior, como pode verse no gráfico 5:

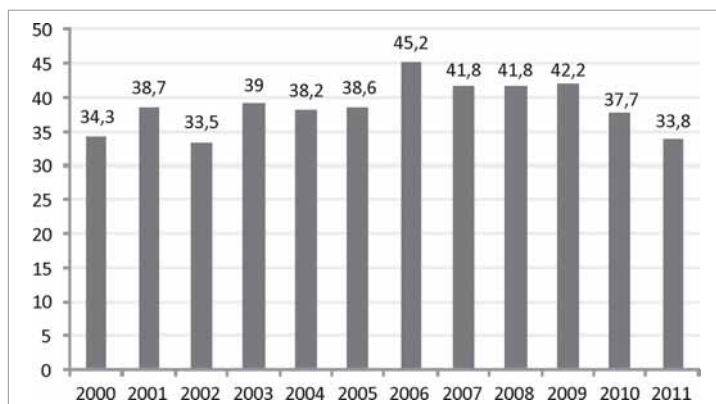

Gráfico 5: Porcentaxe de traducións sobre o total editado en Cataluña nos últimos anos. Datos do Ministerio de Cultura (<http://www.mcu.es/culturabase/cgi/axi>).

Non obstante, a maior parte desa grande industria da edición nos territorios catalanofalantes está dedicada ao castelán, como pode verse na táboa publicada pola Generalitat para o período 2005-2010.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	% variación 2010-2005	% variación 2010-2009
Titols editats Catalunya	30.710	31.131	31.097	32.741	33.428	34.414	12,1%	2,9%
Titols editats en catalá	8.577	8.882	8.554	8.507	8.548	8.571	-0,1%	0,3%
% titols en catalá/total	27,90%	28,50%	27,48%	25,98%	25,57%	24,9%	-3,0%	-0,7%

Gráfico 6: Porcentaxe de libros editados en catalán en Cataluña sobre o total da edición.

Fonte: Institut Català de les Empreses Culturals. Generalitat de Catalunya.

A proporción de libro en lingua catalá pode parecer bastante alta, sempre preto do 25%, mais o certo é que os datos por número de títulos son enganosos. En verdade, a importancia do catalán nesa industria é ben menor e así, en 2010, só un 14,9% da facturación do sector correspondeu á venda de libros en catalán (ICEC 2011), mais tampouco ese dato reflicte ben a situación, debido á enorme importancia do libro de texto en catalán, froito das necesidades escolares. Dos 485,8 millóns de euros facturados na venda de literatura en 2010, só 40 millóns corresponderon ao catalán, ou sexa, preto do 8%.

2. A tradución nun espazo lingüístico minorizado

A tradución é a única posibilidade dunha auténtica literatura universal. Até agora a chamada literatura universal foi literatura de catro ou cinco linguas europeas. Calquera cousa chegada de máis aló tiña inclusive a peaxe de ser filtrada por unha tradución previa a unha desas linguas, como aconteceu con tanta frecuencia con grandes tradicións literarias coma a rusa, a árabe ou a chinesa, sempre coñecidas a través de retraducións do inglés ou do francés. Así, vivimos nunha clara situación do que Aracil, en relación coas linguas, chamou interposición: as nosas culturas (non necesariamente pequenas, senón tamén a castelá ou a lusa) só tiñan acceso ao mundo a través dun filtro, non tiñan relación directa con el.

A tradución é, tamén e polo tanto, un reflexo da xerarquía cultural, un síntoma da desigualdade esencial entre culturas, unha boa radiografía da organización simbólica

baseada en sistemas orbitais con moi poucas estrelas rutilantes e moitos satélites e subsatélites marxinados e periféricos. Aínda hoxe, a pesar do descrédito das retraducións (polo menos no ámbito literario) e das enormes posibilidades ofrecidas polo feito de termos persoas catalanofalantes ou galegofalantes competentes en innúmeros pares de linguas, a tradución continua enormemente acaparada por unhas poucas linguas. Segundo datos do ISBN, as principais linguas fonte das traducións en España do ano 2010 foron: inglés, 47%; castelán: 17% (a outras linguas ibéricas mais tamén ao inglés etc.); francés, 11%; alemán, 7%; italiano: 6%; catalán, 3%; xaponés, 2%, portugués e grego, 1%, e o resto, non moitas máis, non chegaba ao 1%.

As linguas pouco influentes, independentemente do seu tamaño en termos demolingüísticos, son pouco traducidas, mentres que xeralmente traducen moito. A porcentaxe de libros traducidos no ámbito anglosaxón aproxímase xeralmente ao 2% e aínda por riba, grazas á supremacía indiscutible desa lingua no panorama internacional, moitas das traducións cara ao inglés son feitas (e pagas) non por axentes editoriais anglófonos senón polas propias institucións da lingua de partida, sexan axentes literarios coa finalidade de situaren os seus autores no mercado internacional, sexan institucións públicas ou privadas que teñen por finalidade apoiar unha determinada lingua.

Nese sentido, catalán e galego non difiren moito, como testemuñan os datos ofrecidos polas dúas seguintes citas tiradas do Observatorio de la Lectura y del Libro (2011). Para a tradución cara ao catalán no ano 2010 afirmase:

Las traducciones suponen un 23,4% y es un porcentaje ligeramente superior al de la producción global española. En su mayor parte proceden del castellano (33,9%), del inglés (27,1%) y del francés (12,1%).

El subsector con más traducciones fue el de libros infantiles y juveniles (55,3%), seguido por el de creación literaria (24,1%); en literatura infantil y juvenil y en libros de texto la lengua más traducida fue el castellano y en libros de creación literaria la lengua más traducida ha sido el inglés.

Para a tradución cara ao galego indícase:

El porcentaje de libros traducidos es del 24,2%. En su mayoría, las traducciones procedían principalmente del castellano (59,9%), seguidas del inglés (12,7%) y del catalán (8,9%). Los subsectores con más traducciones fueron: libros infantiles y juveniles (30,5%) y libros de texto (26,5%).

A situación da tradución é complexa, particularmente en espazos lingüísticos como o catalán ou o galego en que temos indicios para falar dunha dobre interposición, pola súa situación no sistema español e como linguas non influentes do mundo en xeral. Pretendemos aquí só comentar un par de cuestións relacionadas con esa complexidade.

2.1. A tradución como proxecto cultural: prestixiar a lingua, construír unha tradición

Para o catalán, a tradución foi con moita frecuencia encarada durante o último século como un instrumento importante de valorización da propia cultura. Diversos momentos e diversos movementos relacionados coa súa recuperación como lingua literaria e de usos considerados prestixiosos (aquilo que xeralmente e tan inxustamente se acostuma chamar *lingua culta*) apoiáronse fortemente na tradución canto instrumento para construír ou reconstruír unha tradición. Algúns dos grandes literatos cataláns do século xx, como Josep Carner, Carles Riba e unha longa listaxe, dedicaron esforzos considerables a traducir o que eles consideraban obras fundamentais da literatura e do pensamento humanos, obras que, sen dúbida, prestixiarían o catalán polo feito de se poderen ler nesa lingua.

Efectivamente, a tradución ten nas linguas minorizadas dous efectos inmediatamente positivos, cando menos en aparencia. O primeiro, mostrar que unha certa lingua é capaz de recibir textos considerados dunha gran complexidade e sutileza, dun gran valor estético e de moita profundidade: os clásicos. Deste xeito combátese o prexuízo segundo o cal hai linguas aptas para certos usos e linguas non aptas, prexuízo que, a pesar dos esforzos da lingüística desde hai décadas, continúan vivos en moitos ámbitos. O segundo, tonificar a «muscultura» desas linguas, ou sexa, impulsar un esforzo de ampliación terminolóxica (porque, fundamentalmente, o problema redúcese á terminoloxía), que, o feito de verter textos doutras culturas, esixe sen dúbida (e non só para as linguas minorizadas, está claro). Así, grazas ás traducións temos un enorme fluxo de termos novos na lingua (xa sexan préstamos, calcos, ampliacións semánticas, explotación da derivación e da composición etc.) que supoñen unha contribución moi positiva cara á extensión do uso desa lingua. Aínda deberíamos citar un terceiro efecto, non sobre a lingua e a súa visión por parte dos seus falantes, senón sobre a literatura: a dispoñibilidade de grandes clásicos nunha determinada lingua non deixa de ser unha incorporación deses clásicos e dos seus recursos estéticos á propia tradición, de xeito que se transforman en influencias directas sobre os novos escritores.

Coido que no caso catalán temos, polo menos, dous exemplos canónicos dese proxecto da tradución literaria como creación de alicerces propios: a colección Bernat Metge e a colección Les Millors Obres de la Literatura Universal.

A colección de clásicos gregos e latinos traducidos ao catalán impulsada pola Fundació Bernat Metge é un produto xenuíno dunha cultura ambiciosa e desexosa de situarse en pé de igualdade coas grandes linguas de prestixio da época, e ao mesmo tempo reflicte ben a ideoloxía do *Noucentisme*, expresión cultural das primeiras décadas do século xx moi ligada ao nacionalismo burgués. Trátase dun auténtico proxecto editorial que pretende ofrecer ao lector catalán 300 obras clásicas fundamentais. Tanto a escolla como as normas de tradución (Franquesa 2010) permiten un estudo interesantísimo desde varias perspectivas: a sociolóxica, a tradutolóxica, a ideolóxica. Recentemente, ademais, publicouse unha selección de 50 dos seus títulos para unha colección de quiosco.

Un segundo exemplo, moi diferente no contexto e nas pretensións, mais parecido na vontade de establecer un canon a partir de traducións, é o da colección Les Millors Obres de la Literatura Universal, impulsada por Edicions 62 e patrocinada por La Caixa, que se publicou entre 1981 e 1986 (pouco despois publicouse Les Millors Obres de la Literatura Universal Segle xx). O propio título da colección é ben significativo: tratábase de pór a disposición do lector catalán o canon da literatura mundial en 50 títulos (Mallafre 2000: 15-27). Tamén aquí a escolla é ben interesante. Só como mostra, limitémonos a ver as linguas de partida: inglés: 13; francés: 13; ruso: 7; italiano: 6; alemán: 6; alemán e húngaro: 1; galego medieval: 1; latín: 1; provenzal medieval: 1; sueco: 1.

Eses foron, entre outros, proxectos planificados e sistemáticos, cos seus defectos e as súas innegables virtudes, que tiveron unha significación importante para a cultura catalá.

2.2. A tradución como retorno: o que se traduce cara a outras linguas e como iso afecta á propia cultura

A tradución é tamén, nomeadamente para as culturas minorizadas, unha proba de calidade, no sentido máis amplo: capacidade de saír do propio ámbito, capacidade de convencer editores estranxeiros, capacidade de vender ou de influenciar fóra das nosas fronteiras lingüísticas. Ser traducido é ampliar o horizonte, persoal e en certo sentido de toda a cultura a que pertence ese autor. O prestixio de ser traducido pode significar:

- a) Un aumento do prestixio na propia comunidade: ninguén é profeta na súa terra.
- b) Un factor de autoestima para a literatura e a cultura orixinais: se os franceses se interesan por nós, é que somos interesantes.
- c) Unha ponte para chegarmos a outras culturas periféricas, que reparan en nós porque fomos publicados no centro.

Infelizmente, eses efectos non son para nada automáticos. Ser traducido, aínda que sexa a unha das grandes linguas, non garante nin ser coñecido fóra, nin vender, nin internacionalizarse realmente. Coido que iso vale tanto para o catalán como para o galego. Vexamos o diagnóstico de dúas especialistas do PEN Club catalán ao respecto (Arenas e Skrabec 2007):

1. Un 91% de totes les traduccions que es fan del català correspon a traduccions a l'espanyol.
2. L'espanyol, com a llengua majoritària, no actua de llengua pont per projectar una obra literària a l'escenari internacional. Tampoc no hi ha indicis que els títols traduïts a l'anglès hagin estat traduïts després a altres idiomes de manera sistemàtica. Hi ha autors catalans amb ressò important a l'estranger sense haver estat traduïts a l'espanyol o l'anglès.
3. Es constaten força títols editats en anglès, però publicats a Catalunya. També la gran majoria de les traduccions a l'espanyol es publiquen a Catalunya mateix.

Como xa foi dito, acabamos por traducir nós mesmos a linguas ponte, pagando esas traducións. Porén, a conciencia desa posibilidade ten un efecto descentrador: os autores poden chegar a escribir para seren traducidos, non para a súa comunidade. Tal vez o caso máis extremo dese efecto sexa o dos escritores coloniais ou poscoloniais, que crean directamente as súas obras nunha lingua que non é a da súa comunidade, unha lingua europea adquirida na escola e de uso reducido no seu ámbito ás elites políticas e económicas. O que favorece unha literatura «traducida», unha literatura pensada para lectores estranxeiros, que non ofrece nada á propia xente (Junyent 2004). Coido que é totalmente lícito que alguén decida escribir nunha lingua que non é a da súa comunidade, pero non parece eticamente aceptable pretender fàcerse pasar por portavoz desa comunidade, ou por unha vítima da opresión lingüística, especialmente cando a escolla lingüística con frecuencia non só favorece o recoñecemento na metrópole, como tamén oculta a existencia da creación na lingua comunitaria, de xeito que a

literatura africana ou asiática é só, para a maior parte non só de lectores senón até de especialistas, literatura en lingua colonial. O que, por certo, resulta moi cómodo: non ignorar outras literaturas esixiría un esforzo moito maior.

De calquera xeito, tal vez sexa interesante termos en conta as prevencións expresadas ao respecto polo profesor de tradución, tradutor e poeta Francesc Parcerisas (2008):

Pensar que la traducción es la máxima justificación de l'existència d'una obra en una cultura reduída equivale a aceptar la submisiva actitud colonial que no existeix altra patent d'excel·lència que no sigui la de la metròpoli.

Escribir para a propia comunidade non significa escribir sobre a comunidade (limitarse a temas locais, só falar de nós...). Significa dirixirse á propia comunidade, cuns códigos lingüísticos e culturais determinados, aínda que fagamos ciencia ficción ou novela histórica sobre Rusia. A obsesión por ser traducidos ao inglés pode con frecuencia supor unha frustración. No mar do inglés, pouca cousa destaca e moita cousa é totalmente invisible. Lectores potenciais non quere dicir lectores reais. Por iso Parcerisas (2008) propón:

En contra de la suposada función expansiva de les llengües «pont», jo més aviat crec en l'establiment de nòduls independents, relacionats en xarxa, una mica amb la velocitat i l'anarquisme d'internet, crec en les complicitats petites i individuals, en el transvasament d'una editorial a una altra editorial amb perspectives i gustos similars, en l'acció dels traductors com a mediadors i introductors de nous títols.

2.2. Autotradución e concorrencia lingüística: a discriminación sutil

Para acabar, quería citar dous aspectos tal vez só de detalle, mais que coído que ilustran a sutil discriminación que poden sufrir as linguas minorizadas con respecto á tradución. En primeiro lugar, o feito de que os autores de linguas minorizadas sexan sempre competentes polo menos noutra lingua, a minorizadora. No caso da Galiza ou dos países cataláns, o castelán é sempre a segunda lingua, e con frecuencia, cando menos nas xeracións que crecieran durante a ditadura, a lingua en que foron formados e na que máis leron (e probablemente aínda sexa así en moitos casos). Iso fai posible a autotradución, unha posibilidade ben lexítima que moitos autores aprecian para controlar o seu texto en castelán, mais que ofrece varios perigos. O primeiro, a consideración desa tradución como unha especie de segundo orixinal (posto que é da mesma autoría) que logo pode converterse en primeiro orixinal cara á súa venda nos circuitos internacionais. Non é raro que as axencias literarias e outros axentes de promoción

acaben por non só difundir o texto en castelán de certo autor galego ou catalán porque é máis facilmente lido no estranxeiro, senón até que se «esquezan» de que houbo un texto previo na lingua minorizada, especialmente á hora de ser traducido para outra lingua. Así, a tradución castelá tornouse orixinal e o orixinal desapareceu. Hai aínda outros perigos, como o de non cobrar a tradución, xa que é encargada como «orixinal», pero coído (e desexo) que iso non sexa tan frecuente, visto que nese caso, por exemplo, a edición en catalán dunha novela galega non só sería supostamente menos rendible polo menor público potencial, senón tamén máis cara de producir, porque cara ao catalán si é necesario contratar unha tradución.

En segundo lugar, o estraño desequilibrio en visibilidade dunha tradución cara a unha lingua minorizada con respecto a unha tradución cara a unha lingua ben posicionada. Como ilustración: hai editoras catalás que, cando queren publicar un autor traducido até entón pouco coñecido, procuran primeiro unha editora castelá para saíren conxuntamente. Non parece unha actitude moi lóxica desde o punto de vista comercial, xa que en teoría os lectores potenciais en catalán e en castelán son parcialmente os mesmos, de xeito que supostamente sería positivo publicar primeiro e só nunha das dúas linguas, para captar todo o mercado (e particularmente en catalán, xa que todos os lectores nesa lingua o son tamén en castelán). A razón é simplemente de visibilidade na promoción: unha tradución cara ao catalán ten moitas menos posibilidades de saír referenciada nos xornais, de ter recensións e críticas, de ser lida e considerada polos profesionais que se sae ao mesmo tempo en castelán. Por tanto, a situación sociolingüística impulsa os editores cataláns a unha práctica de colaboración que semella o contrario do que, segundo se conta, aconteceu algunhas veces no caso contrario: editoras que compraban dereitos para o castelán co fin de publicaren certa tradución e tamén para o catalán co fin de impediren que outra editora a publicase nesa lingua e fixese competencia á edición castelá. Trátase, claro, dunha práctica ilegal e oxalá sexa só un rumor e nunca acontecese nin vaia acontecer.

3. Fin

Non hai dúbida de que a edición e a tradución en linguas minorizadas ten dificultades engadidas, mais ao mesmo tempo supón a esperanza, como xa se dixo, nunha auténtica literatura mundial, e non só: tamén nunha orde lingüística diferente, en rede e non orbital, horizontal e non xerárquica. Para iso é necesario continuar a editar e a traducir nesas linguas, e facer esforzos suplementarios para visibilizalas. Non é raro atopar nos catálogos de grandes bibliotecas estranxeiras autores cataláns ou galegos clasificados en literatura española, ou sexa, castelá. Non é por mala vontade de quen catalo-

ga, claro, que se limita a procurar o lugar de nacemento do autor e sacar conclusións lingüísticas precipitadas. Por iso é importante que os editores tomen conciencia non só da necesidade de colocaren na portada dos libros a indicación de que se trata dunha tradución e o nome de quen a traduciu. É necesario engadir sempre a indicación lingüística (tradución do galego de X; tradución do catalán de Y) e mesmo pode ocorrer que, para sorpresa dos que pensan que é comercial ocultar as traducións, o interese do lectorado sexa maior.

Referencias bibliográficas

Arenas, C.; Skrabec, S. (2007): «La literatura catalana i la traducció en un món globalitzat». *Visat: La Revista Digital de Literatura i Traducció del PEN Català*, 4, p. Disponible en: <http://www.visat.cat/newsletter/index_continguts.php?id=4> [Última consulta: 28/2/2013].

Franquesa, M. (2010): «Les primeres normes generals de traducció de la Fundació Bernat Metge», *Quaderns: Revista de Traducció*, 17: 213-223.

Junyent, M. C. (2004). «La volatilització de la literatura», *Els Marges*, 73: 61-75.

MALLAFRÉ, J. (2000). «Models de llengua i traducció catalana», *Quaderns: Revista de Traducció*, 5: 9-27.

Observatorio de la Lectura y del Libro (2011). *Panorámica de la edición española de libros 2010* (Madrid: Ministerio de Cultura). Disponible en: <<http://www.mcu.es/libro/MC/ObservatorioLect/Estudios/estudiosCDL.html>> [Última consulta: 28/2/2013].

Parcerisas, F. (2008). «Quinze anys de traducció literària a Catalunya», en *XV Seminari sobre la traducció a Catalunya*: 15-22 (Barcelona: Associació d'Escriptors en Llengua Catalana). Disponible en: <http://www.upf.edu/pdi/iula/judit.freixa/docums/lo_ca_es_fre_te_vseminari_traduccio.pdf> [Última consulta: 28/2/2013].